

PAPER

ANIQLOVCHINING YOYIQ TURLARI HAQIDA

Sh.Akramov^{1,*}

¹f.f.n. Qo'qonDU dotsenti

* akramov@gmail.com

Abstract

O'zbek tilida gapni bo'laklarga ajratish masalasi o'ziga xos tarixga ega. Lekin gap tarkibida uchraydigan ayrim birikmalar bir sintaktik funksiya bajarib kelish holatlariga ham ko'p bora duch kelinadi. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida qo'llanadigan aniqlovchilarning birikmali ko'rinishlarining gap bo'lagi bo'lish bo'lmasligi, ularning ba'zan ergash gap sifatida tahlil etilishi va sistem-struktur talqini xususida fikr yuritiladi.

Key words: sifatdosh oborot, konstruksiya, ergash gapli qurilma, ergash gapni belgilovchi kriteriyalar, murakkab mazmun, kengaytirilgan bo'lak, sintaktik butunlik, so'z birikmasi.

O'zbek tilshunosligida an'anaviy gap bo'laklarining yoyiq ba'zan tarkibli, kengaygan kabi turlari uchraydi hamda tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Bunday yoyiq, tarkibli, kengaygan atamalar bilan yuritilishidan qat'i nazar ularning asosiy mohiyati muayyan gap bo'lagi vazifasidagi bir necha so'zning bir so'roq ostida birlashishini bildiradi. Darvoqe, aniqlovchilarning kengaygan yoki yoyiq turlari ham bevosita yuqorida ta'kidlab o'tilgan sintaktik tahlil mavzusidagi masala bilan ma'lum tomonlari bilan bog'lanib ketadi. Jumladan, hozirgi o'zbek tilida yoyiq aniqlovchilarning bir necha turi bo'lib, shulardan biri –gan affiksi bilan yasalgan sifatdoshli oborot orqali ifodalangan aniqlovchilardir. –gan affiksi bilan yasalgan sifatdoshli oborot ayrim mutaxassislar tomonidan ergash gap deb talqin qilinsa, boshqalar bunga qarshi fikr aytadilar. Masala nihoyatda murakkab bo'lganligidan qo'shma gaplarga bag'ishlangan maxsus ishlarda ham yoyiq aniqlovchilar bilan ergash gaplarning o'zaro munosabatiga alohida e'tibor beriladi. Lekin, shunga qaramay, sifatdosh oborot bilan ifodalangan konstruksiyalar yoyiq aniqlovchimi yoki ergash gapmi, degan masalada mutaxassislar tomonidan yagona fikr hali-hanuz bildirilganicha yo'q.

Sifatdosh oboroti(o'rami) bilan ifodalangan konstruksiyalarni ergash gap deb, tan oluvchilar o'z qarashlarini isbotlashda asosan ikki holatdan kelib chiqadilar. Ba'zilar bunday konstruksiyalar rus tiliga tarjima qilinganda, ergash gapga teng kelishini hisobga olsalar, boshqalar bunday konstruksiyalarning tugal fikr ifodalashi va ularda o'z ega hamda kesimi borligi haqida gapiradilar. Bunday konstruksiyalarning rus tiliga qilingan tarjimasiga asoslanib, ularni ergash gaplar qatoriga kiritish

to'g'ri emas, albatta. Masalaning eng murakkab tomoni bunday konstruksiyalarning gapga xos belgilarga ega yoki ega emasligini isbotlashdadir. Keyingi vaqtlarda bunday konstruksiyalarning ergash gap emasligini tan oluvchilar soni ko'payib bormoqda va ularning ishlarida bu nuqtai nazarni isbotlovchi asosli dalillar ham keltiriladi. Lekin bunday sifatdosh oborot bilan ifodalangan konstruksiyalarni ergash gapli qurilma deb qarab, shu qarashni asoslashga harakat qilinayotgan ishlar hozirgi kunlarda ham maydonga kelmoqda. Shu munosabat bilan bu masala bo'yicha ayrim mulohazalarni ta'kidlab o'tish joizdir.

Biz fikr yuritayotgan tipdagi konstruksiyalarni ergash gap emasligini e'tirof etuvchilar ularning gapga xos birorta ham belgiga ega emasligini ta'kidlaydilar, ergash gap deb qarovchilar esa ularning tugal fikr ifodalashi va o'zida ega va kesimi mavjud ekanligi haqida gapiradilar. Lekin birorta ham ishda shu fikrning ishonarli dalillar bilan isbotlangan ko'rinishi yo'q. Aksincha, isbot tarzida keltirilgan dalillar haqiqatga mos kelmaydigan, ergash gapni / umuman qo'shma gapni/ belgilovchi kriteriyalarga mutloqo mos kelmaydigan dalillar bo'lib qolmoqda. Masalan, N. K. Turniyozov fransuz va o'zbek tillaridagi aniqlovchi ergash gaplarni o'rganishga bag'ishlangan nomzodlik ishida Opam o'qigan hikoya hammamizni qiziqtirdi gapidagi Opam o'qigan konstruksiyasining ergash gap ekanligini quyidagicha isbotlaydi: "Opam hikoya o'qidi. Hikoya hammamizni qiziqtirdi". Misolning ko'rsatishicha, transformasiya yordamida ikkita mustaqil sodda gap SOU- SOU shaklida birikkan. Birikish jarayonida birinchi gap tarkibidagi hikoya so'zi ikkinchi bor takrorlanmasligi uchun tushirib qoldirilgan. Chunki ikkinchi gap tarkibida ham aynan shu so'zning o'zi ishtirok etyapti. Ammo bu so'z birinchi gap

tarkibidan izsiz yo'qolmaydi, u o'zining o'rniga sifatdosh formasi –ganni qoldirib ketadi. Sifatdosh formasi –gan esa o'z navbatida gapdagi fe'l sostaviga qo'shilib, uning shaklini o'zgartirib yuboradi. Shu bilan, –gan formasi butun bir gapning shaklini ham boshqacha holatga keltirib qo'yadi. Ya'ni Opam hikoya o'qidi gapi Opam o'qigan formasiga kirib, to'liq ma'noga ega bo'lmagan, ikkinchi gapga tobe bo'lgan gapga aylanadi.

Lekin bu o'rinda ikki mustaqil sodda gap tarkibida qo'llangan hikoya so'zining tushishi va fe'l formasining o'zgarishi natijasida ikki mustaqil sodda gapdan ergash gapli qo'shma gap kelib chiqqanligi aytilgani bilan hodisani isbotlovchi hech qanday dalilga ega bo'linmaydi. Shuningdek, biror konstruksiyadan qanday mazmunlar ifodalanishiga qarab, shu mazmunlarni ifodalovchi gaplar tuzib, shu yo'l bilan bu konstruksiyalarning qo'shma gapligini isbotlash ham to'g'ri emas, albatta. Bunday qilinadigan bo'lsa, yoyiq bo'lakli sodda gaplarning deyarli hammasi qo'shma gapga aylanib ketishi mumkin /to'g'rirog'i, ularni sun'iy ravishda qo'shma gapga aylantiraverish mumkin/. Bu hol qo'shma gap orqali murakkab mazmun, sodda gap orqali esa sodda fikr ifodalanadi degan xulosaga olib keladi. Biroq, yoyiq bo'lakli sodda gaplar juda murakkab mazmunni ifodalashi mumkinki, buni isbotlab o'tirishga hojat yo'q.

–gan affiksi bilan yasalgan sifatdoshli konstruksiyalarni tugal fikr ifodalaydi va ular o'z ega, kesimiga ega deganlar bu konstruksiyalarni gapdan alohida olib qarash natijasida shunday fikrga keladilar: Otam keltirgan xabar hammamizni hayajonga soldi gapidagi otam keltirgan konstruksiyasi alohida olinsa, haqiqatan ham, u tugal mazmun ifodalaydi va uning o'z ega, kesimi bo'ladi. Lekin masalaga bunday yondashish to'g'ri bo'lmaydi. Chunki bunday qilinganda, otam keltirgan konstruksiyasi ergash gap emas, balki barcha xususiyatlari bilan mustaqil sodda gapga teng bo'ladi va bu holda ergash gapli qo'shma gap haqida gapirish mumkin bo'lmaydi.

Masalaning eng muhim va murakkab tomoni yuqoridagi kabi konstruksiyalarda mustaqil ega, kesimning bor va yo'qligini isbotlashdir. Bunda ergash gap bilan bosh gapning bog'lanishi va ergash gap kesimining shakllanishi masalasiga e'tibor berish, nazarimizda masalaning mohiyatini to'g'ri va oydinroq hal etishga yordam beradi.

Turkologik adabiyotlarda, jumladan, o'zbek tiliga oid adabiyotlarda, ergash gaplarning bosh gapga ma'lum vositalar yordamida bog'lanishi qayd etiladi. Haqiqatda esa ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gapni bosh gapga bog'lovchi biror vositaning bo'lmasligi haqida gapirish mumkin emas. Tarkibida –gan affiksi bilan yasalgan sifatdoshli konstruksiya bo'lgan yuqoridagi gaplarda esa, ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vosita haqida gapirish mumkin bo'lmaydi.

Masalan, Otam keltirgan xabar hammamizni hayajonga soldi gapidagi otam keltirgan bilan hammamizni hayajonga soldi qismlarini bog'lovchi biror so'zning yoki bular o'rtasida ergash gapni bosh gapga bog'laydigan maxsus intonasiyaning yo'qligiga shubha bo'lmasa kerak. Faqatgina –gan affiksi shu vazifani bajaradi degan mulohazagina bo'lishi mumkin /ba'zilar shunday deb hisoblashlari ham uchraydi/.

To'g'ri bu o'rinda –gan affiksining bog'lash funksiyasi bor. Lekin bu bog'lash ergash gapni bosh gapga bog'lash emas, balki fe'lni otga bog'lash (fe'lni otga bog'lovchi formani, ya'ni atributiv formani yasash) funksiyasidir. Bu sifatdosh hozirgi zamon yoki hozirgi–kelasi zamon formasida bo'lganida ham xuddi shunday bo'ladi: Otam keltirgan xabar... otam keltirayotgan xabar...; otam keltiradigan xabar... Demak, Otam keltirgan xabar hammamizni hayajonga soldi gapidagi otam keltirgan konstruksiyasi gap deb qaraladigan bo'lsa, shu konstruksiyadagi sifatdosh hozirgi zamon va hozirgi–kelasi zamon formasida qo'llangan holatni ham, ya'ni otam keltirayotgan va otam keltiradigan konstruksiyasini ham gap deb qarashga to'g'ri keladi. Lekin bularning gapga xos biror belgiga ham ega emasligiga shubha bo'lmasa kerak. Ayniqsa, hozirgi zamon

sifatdoshining /keltirayotgan formasidagi sifatdoshning/ hech vaqt kesim vazifasida kelmasligiga e'tibor berilsa, bu narsa yanada yorqinroq oydinlashishi seziladi. Umuman, o'zbek tili faktlarining ko'rsatishicha, –gan affiksining ergash gapni bosh gapga bog'lash xususiyati borligi haqida gapirish mumkin emas. Demak, Otam keltirgan xabar hammamizni hayajonga soldi gapidagi Otam keltirgan konstruksiyasini gap deb tan olish, shu bilan birga, –gan affiksli sifatdoshning kesim vazifasida kela olish xususiyati natijasidir. Lekin bu konstruksiya tarkibida bosh kelishikda qo'llangan so'zning ega emasligiga va sifatdoshning kesim emasligiga, umuman, bu konstruksiyaning ergash gap emasligiga qator dalillar keltirish mumkin.

Avvalo aytish kerakki, bunday sifatdoshli konstruksiyalardagi otning bosh kelishikda qo'llanganiga qarab, uni ega deb hukm chiqarish etarli asosga ega emas. Chunki konstruksiya tarkibidagi ot boshqa kelishiklarda qo'llanganda ham konstruksiyalarning umumiy sintaktik funksiyasi o'zgarmaydi. Masalan, Otam keltirgan xabar hammamizni hayajonga soldi; Otamning keltirgan xabari hammamizni hayajonga soldi; Otamni ko'rgan odam biznikiga keldi; Otamga olgan kitob uning o'tmishi haqida edi; Otamda bo'lgan kitob uning o'tmishi haqida edi; Otamdan olgan kitob uning o'tmishi haqida edi. Bu misollardagi sifatdoshli konstruksiya tarkibida tushum, qaratqich, jo'nalish, o'rin va chiqish kelishiklarida qo'llangan "otlarni" to'ldiruvchi yoki hol deb mustaqil gap bo'lari sifatida qaralmaydi. Binobarin, xuddi shu tipdagi konstruksiyada bosh kelishikda kelgan otni /yoki otlashgan so'zni/ ega deb hukm chiqarish ham mumkin emas. Bunday konstruksiyalarda bosh kelishikda qo'llangan so'z ega bo'lmaganidan, u bilan bog'langan sifatdosh ham hech qanday shaxs–son qo'shimchalarini qabul qilmaydi, ya'ni kesimga xos belgilarga ega bo'lmaydi. Kesimi sifatdoshdan bo'lgan ergash gaplarda esa, ergash gapning kesimi shaxs–son ko'rsatkichiga ega bo'ladi, ya'ni bularda shaxs–son tushunchasi ifodalanadi. Shuningdek, ergash gapning kesimini shaxs–son, zamon kabi ma'nolarni ifodalovchi boshqa formalar /sinonim formalar/ bilan almashtirish mumkin bo'ladi. Qiyoslang: Biz borganda guruh a'zolaridan ikkitasi mashina aylanadigan joyning egatlarini tekislayotgan ekan /P. Qodirov, Meros/; Biz borganimizda guruh a'zolaridan ikkitasi mashina aylanadigan joyning egatlarini tekislayotgan ekan; Biz borsak, guruh a'zolaridan ikkitasi mashina aylanadigan joyning egatlarini tekislayotgan ekan; Biz borar ekanmiz, guruh a'zolaridan ikkitasi mashina aylanadigan joyning egatlarini tekislashga kirishdi. Biz yuqorida fikr yuritayotgan tipdagi konstruksiyalarda bunday holat qat'iyon yuz bermaydi.

Demak, bunday konstruksiyalardagi otning bosh kelishikda qo'llanganiga ko'ra uni ega deb qaramasdan, bevosita konkret faktlardan kelib chiqib, bosh kelishikda qo'llangan otning hamma vaqt mustaqil ega bo'lavermasligini qayd etaverish to'g'ri bo'ladi. Bunday holat boshqa tipdagi konstruksiyalarda ham bor: tezligi yuqori mashina, qarashi chiroyli qiz kabi; Bu konstruksiyalar tarkibida keladigan sifatdosh shaklli so'zlar kantaminasiyaga uchragan va ularsiz ham mazmun tinglovchiga etib borarli darajada tushunarlidir. Texnikani suyardigan mana bu yoshlar Yolqinga o'xshagan zehni o'tkir yoshlarni mexanizatorlikka o'qitishni talab qilyapti/P. Qodirov, Meros/.

Umuman, ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapdagi o'zi izohlab keladigan bo'lakning o'zi bilan qo'llanganda ham bu konstruksiyani qo'sh gaplik xususiyati yo'qolmaydi yoki shu bo'lakning o'zi bilan qo'llanganda, tugal fikr ifodalanmaydi, ya'ni sintaktik butunlik bo'lmaydi. Masalan: 1. Qop yana bir marta ariqa yumalab tushganda, uni qo'llarim bilan urib yig'lab yubordim /P. Qodirov, Meros/ 2. Vatanimiz so'nggi besh yillikda shunday yo'lni bosib o'tdiki, buni o'tish uchun boshqa mamlakatlar 5–10 marta ko'proq vaqt sarf qilardi /Gazetadan/ Birinchi gapdagi payt ergash gapni bosh gap tarkibidagi o'zi izohlab kelayotgan bo'lak /kesim/ bilan birga olinganda ham uning qo'shma gaplik xususiyati yo'qolmaydi: Qop yana bir marta

ariqqa yumalab tushganda, yig'lab yubordim. Ikkinchi gapda esa aniqlovchi ergash gap bosh gapdagi o'zi izohlab kelayotgan so'z bilan birgalikda olinganda tugal fikr anglatmaydi, sintaktik butunlik ham bo'la olmaydi.

Otam keltirgan xabar hammamizni hayajonga soldi kabi gaplardagi otam keltirgan tipidagi konstruksiya, birinchidan, o'zi bog'lanib kelgan so'z bilan birgalikda hech vaqt tugal fikr ifodalamaydi: otam keltirgan xabar. Demak, gap ham /hatto sodda gap ham/ bo'la olmaydi. Ikkinchidan, bu konstruksiya o'zi birikib kelgan so'z bilan birga hamma vaqt ma'lum sintaktik butunlik hosil qiladi. Lekin bu butunlik gap hukmidagi /gapga teng/ sintaktik butunlik emas, balki ma'lum murakkab tushunchani ifodalovchi sintaktik butunlik, aniqrog'i, so'z birikmasi bo'ladi. Bundan tashqari, biz fikr yuritayotgan konstruksiya sodda gap tarkibida, bosh gap tarkibida, ergash gap tarkibida, kirish gaplarda, hatto undalmalar tarkibida ham kelishi mumkin. Masalan, mashina soyda, shoxlari pastga egilib o'sgan jiydazor tagidagi chashma bo'yida to'xtaganda (hayriyat to'g'onda to'xtamadi, bo'lmasa yuragi hayajonda titragan Sayyora, ehtimol, Mohira xola bilan uchrashib qolarmidi) o'pkasi to'lib, ko'ziga beixtiyor yosh oldi /O. Yoqubov, Davr tabassumi/.

Ayrim holatlarda bir kengaytirilgan bo'lak ichida yana yoyiq aniqlovchining kelish xolati ham kuzatiladi. Bir necha kundan beri kallasi ichi bo'shagan xumdek xuvillab yurgan Maxsum kechki ovqatni ishtahasizlik bilan eb, dasturxonga nari-beri fotiha o'qidi /V.G'afurov, "Vafodor"/.

Ana shu ko'rib o'tilganlarning o'ziyoq ko'rsatadiki, Otam keltirgan xabar hammamizni hayajonga soldi tipidagi gaplar sodda gap bo'lib, bularda bosh kelishikda qo'llangan so'z u bilan birikkan sifatdash bilan /otam keltirgan/ bir sintaktik butunlik – so'z birikmasini hosil qiladi, bu so'z birikmasi gapda yaxlit bir bo'lak vazifasida kelib, tahlilning ikkinchi bosqichida yarim predikativlik(o'z bog'lashuv imkoniyatidagi kengayishlar) jihatidan tahlil etiladi. Shuning uchun gaplar tarkibida qo'llanuvchi aniqlovchilarning yoyiq yoki kengaygan turlarini tahlil etishda kengaytirilgan bo'laklar sifatida e'tirof etish maqsadga muvofiqdir. Bundan chiqadigan muhim xulosa shuki, aniqlovchiningina emas, boshqa gap bo'laklarining ham kengaytirilgan turlari uchraydiki, ularni tuzilishiga ko'ra bir bo'lak sifatida umumlashtirish, ammo sitem-struktur jihatdan ikkinchi darajali predikasiya hosil qilish nuqtai nazaridan o'ziga xos nofunktsionallik xususiyatini ochish navbatdagi ishlar sirasiga kiradi. Bu gap bo'laklarining tuzilishiga ko'ra turlari va so'z birikmasiga munosabat masalasini farqlash ham birmuncha o'zgarishlar qilinishiga olib keladi deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Akramov Sh. O'zbek tili gap qurilishgida to'ldiruvchi va hol[Wpm] valentlik aspektida. NDA.Toshkent.1997.
2. Akramov Sh.. Problems of Studying Speech Parts in Linguistics. International Journal on Integrated Education. Volume 4, Issue 3, March 2021 | 376.
3. Ahmedov A. Nominativ gaplarnng alohida bir turi//O'zbek tili va adabiyoti, - 1978. - № 2, - B, 40-43.
4. Nurmonov A. va boshqalar.O'zbek tilining mazmuny sintaksisi. T.1992-y.
5. Turniyozov N.K.O'zbek tili derivation sintaksisiga kirish. Samarqand.1990.